

Евристичні можливості біогеодетермінізму

Ірина Кресіна,

доктор політичних наук, професор,
завідуюча відділом правових проблем політики
Інституту держави і права ім. В. Корецького
НАН України.

У проблемі дослідження національної свідомості сходяться, як у фокусі, різні концептуальні підходи, теоретичні розробки, наукові напрями соціогуманітарного характеру. Як історично багатоступеневий, багаторівневий, структурно складний, неоднозначний у своїх виявах феномен, національна свідомість водночас постає як система, де кожен з елементів тісно взаємозв'язаний з іншими та із системою в цілому. В сучасній українській національній свідомості поєднані явища і тенденції, які є відображенням етнічних, національних, державотворчих процесів. Дослідження діалектики розвитку цих процесів здійснює новий в українській та світовій науці науковий напрям — етнодержавознавство.

Аналіз стану сучасної української національної свідомості передбачає застосування, передусім, тих загальнонаукових методів, які уможливають теоретичне дослідження, створюють струнку систему критеріїв структурування, класифікацій і типологізації. Це, насамперед, методи аналізу й синтезу, диференціації та узагальнення, індукції та дедукції, абстракції та конкретизації, системний, порівняльно-історичний, єдності історичного й логічного аналізу. Останній із зазначених методів — історіологічний — безпосередньо пов'язаний з етнополітологічною та етнодержавознавчою теорією як спосіб постановки, визначення мети дослідження етнополітичної реальності та моделювання очікуваних результатів. Свідоме застосування методу є істотною факторною передумовою вироблення нових та уточнення раніше одержаних знань про певні етнополітичні, зокрема — духовні реалії, коригування теоретичних положень та подолання суб'єктивізму в їх аналізі.

Водночас для дослідження національної свідомості потрібно застосовувати принцип наукового плюралізму, тобто ті наукові методи, які дають змогу виявити певні історичні закономірності, своєрідність та

деякі тенденції у розвитку свідомості (масової, буденної тощо) — етнічної, національної, включаючи аналіз свідомого та несвідомого шарів. Відтак нами долучатимуться методики й розробки етнології, етнопсихології, етнічної історії, психоаналізу, соціології, антропогеографії, етнографії, історичної географії, етнополітології та інших наук.

Науковий плюралізм у даному випадку осмислюється з позицій методологічного релятивізму. Необхідність останнього пояснюється, значною мірою, поставленими завданнями дослідження: по-перше, уникнути однобічних підходів і тлумачень; по-друге, не припуститися абсолютизації оцінок і певних положень («з точністю до навпаки»).

При цьому не йдеться про заперечення об'єктивної реальності чи про неспроможність дослідника, який використовує для аналізу певний метод, дати досить повну картину цієї реальності. Йдеться про те, що відповіді на порушені питання, як писав К. Мангейм, у певних випадках закономірно зумовлені аспектом пізнання, притаманного досліднику. Результатом такого підходу також є релятивізм не в тому сенсі, що можна прийняти будь-яку думку, а в тому, що формулювання будь-якого висловлювання завжди має реляційний характер. В релятивізм цей реляціонізм переходить у тому випадку, коли він поєднується з колишнім статичним ідеалом вічних, відірваних від спостерігача і перспективи його бачення, істин, і якщо про нього судять з позицій цього чужого йому ідеалу абсолютної істини.

Застосування методологічного релятивізму для повнішої об'єктивності дослідження передбачає прийняття тези про «екзистенціальну зумовленість» мислення. В такому випадку, на думку К. Мангейма, об'єктивність означатиме дещо зовсім нове й інше. По-перше, спостерігачі, що перебувають у межах однієї системи і мають однаковий аспект бачення, можуть, саме внаслідок ідентичності їхнього понятійного і категоріального апарату, дійти в ході можливої у даному випадку однозначної дискусії до однозначних висновків, а все, що відхиляється від них, усунути як помилку. По-друге, якщо аспекти спостереження різні, то об'єктивність можна встановити тільки непрямым шляхом. У цьому випадку робиться спроба пояснити те, що об'єкт побачено правильно, але під двома різними кутами зору, різницею в структурі бачення, й докладаються зусилля для розробки формули, яка зможе поєднати і узгодити висновки, отримані в цих різних перспективах.

Після розробки такої контрольної формули вже не важко відокремити неминучі за різних аспектів бачення відхилення від довільних, хибних висновків, які й у даному випадку слід розглядати як помилки. Суперечка, що виникає внаслідок візуального сприйняття предмета, який також можна побачити лише в перспективі, завершується не рішенням створити неперспективне бачення (що неможливо), а прагненням, виходячи із зумовленого даною позицією зображення, зрозуміти, чому іншій особі з її

позиції предмет постає саме таким, а не іншим. Так само шляхом порівняння й погодження висновків встановлюється об'єктивність і тут. Зрозуміло, що одразу виникає запитання, яку з існуючих точок зору слід вважати оптимальною? Однак і для цього є критерій, подібний до того, яким користуються за наявності візуальної перспективи, де також перевага віддається тим аспектам, що виявляють фундаментальні зв'язки у структурі предмета, тобто мають найбільшу силу осягнення, найбільшу плідність у обробці емпіричного матеріалу.

Визначимо основні методи, які мають бути інтегровані сучасною етнополітологією, зокрема у дослідженні національної свідомості. Простежимо еволюцію становлення цих методів, а подекуди трансформації та деформації. При цьому будемо постійно мати на увазі зазначену тезу про об'єктивність пізнання духовної реальності внаслідок застосування методологічного релятивізму і наукового плюралізму.

У дослідженні національної свідомості біогеодетерміністський метод має значні евристичні можливості для з'ясування ролі біологічних та географічних чинників як об'єктивних детермінант формування етнічної психології і культури, зокрема – стереотипів поведінки, етнічних та національних архетипів свідомості тощо. Актуальність звернення до історії становлення та основних теоретичних постулатів біогеодетермінізму зумовлена і новочасними деформаціями та спекуляціями, що спостерігаються як в Україні, так і в Росії та інших посттоталітарних державах, і використовуються з ідеологічними та політичними цілями.

В основі біогеодетерміністського методу лежить пояснення низки особливостей етнічних, національних, соціальних, політичних і навіть правових процесів дією об'єктивних природних (біологічних та географічних) чинників. Послідовне застосування цього методу відкривало широкі можливості для розвитку як науки, так і практичної діяльності (зокрема, виробництва, вироблення етнополітики, геополітики, екологічної політики тощо). Цей метод дав змогу філософам, історикам дійти слушних висновків щодо природного права, в основі якого — визнання всіх людей рівними від природи, а відтак і неправомірності будь-яких привілеїв за ознакою «раси», «крові», інших антропологічних ознак.

Доведення ж до абсурду біогеодетермінізму здійснювалося вже не з наукових, зрозуміло, позицій, а ідеологічних та політичних. А це призвело до компрометації цього методу, починаючи від Гобіно і кінчаючи С. Бабуріним, О. Дугіним, Г. Зюгановим та іншими. Витіснення наукового методу всілякими соціологізаторськими та ідеологічними сурогатами великою мірою спричинилося, зрештою, до всесвітніх трагедій, як от расизм, націонал-соціалізм, фашизм, більшовизм, геноцид, антисемітизм тощо. Абсурд якраз і полягає в тому, що не умови географічного середовища, не біологічні закони кладуться в основу пояснення причин різниці в історичному та культурному розвитку народів, а расові й психічні

чинники, ступінь організованості й революційної свідомості певного класу, рівень розвитку суспільно-економічної формації.

Провідною парадигмою досліджень відомого теоретика етносу, етногенезу та етнічної історії Л. Гумільова є етнос як біокосмічний феномен, який у своєму розвитку (етногенезі) проходить низку стадій відповідно до стану своєї пасіонарності. Остання є біохімічною енергією живої речовини біосфери і визначає спроможність етнічних колективів виконувати роботу, кваліфіковану істориками як активність (міграційну, природоперетворюючу, воєнну, економічну тощо). Ця активність визначається кількістю енергії (пасіонарної напруги) в етнічній системі, тобто кількістю пасіонаріїв різних рівнів. Здатність індивіда здійснювати цілеспрямовану роботу пояснюється кількістю енергії, яку він може абсорбувати з довкілля. Цей висновок Л. Гумільова став результатом осмислення закону збереження енергії, а також питання про її форми та механізм абсорбції. У вирішенні цієї проблеми Л. Гумільов спирався на праці В. Вернадського. В етнічних колективах, за Л. Гумільовим, надлишок енергії породжує сплески цілеспрямованої активності — пасіонарні поштовхи і вибухи. На відміну від тварин, людина цю енергію сублімує — переводить в осмислені, соціально значущі дії.

На нашу думку, в дослідженні глибинних процесів національної та етнічної свідомості, у тому числі підсвідомості, етнічного та національного характеру, психології, біогеодетерміністський метод, розроблений Л. Гумільовим, є визначальним. Зрозуміло, чому в радянській науці він довго піддавався скептицизму, оголошувався дивацтвом тощо. Адже Л. Гумільов заперечував соціальну основу етнічних процесів. І лише нині наука може гідно поцінувати науковий подвиг ученого, творчо застосовуючи його розробки та ідеї. Тому не випадково сучасні українські етнополітологія та етнодержавознавство послуговуються тлумаченнями етносу, етногенезу та іншими категоріями, заснованими на гумільовській концепції.

На теоретичному й державно-політичному рівнях національної свідомості спостерігається тенденція до політизації та ідеологізації біогеодетерміністських підходів та відповідних чинників. Так, українські політологи подекуди пояснюють (як правило, традиційно) особливості національного характеру і вдачі (точніше, української психіки і характеру) геополітичним межовим розташуванням України, лагідним кліматом і т. п. І це абсолютно правильний, на наш погляд, підхід. Проте виведення геополітичної стратегії держави з цієї межовості й виправдання нерішучості українських політиків у захисті національних інтересів таким «міжцивілізаційним прокляттям» видається простою спекуляцією на біогеодетермінізмі.

Особливо небезпечною виявилася зазначена тенденція у сучасній Росії. Для виконання ідеологічного та політичного завдання — обґрунтування «великої місії» Росії у сучасному світі, необхідності відновлення «єдиної і

неділимої» на великому євразійському просторі — із старих шухляд дістають запліснявілі слов'янофільські та євразійські ідеї.

Актуальність євразійських ідей у нинішній Росії пояснюється спробами консолідації російської нації, що розпадається буквально на очах, навколо національної ідеї. А остання у російській посттоталітарній політичній культурі поки що не уявляється іншою, окрім як імперською. Звідси звернення до різних (у тому числі «ісконно русских») «традиційних» ідей — слов'янофільства, євразійства, соборності, православ'я тощо.

Красномовним і надто претензійним обґрунтуванням ролі «російського постмодернізму у формуванні нової наукової картини світу» є книга сучасного російського політолога й культуролога О. Панаріна «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива у ХХІ столітті». На думку пана Панаріна, в російській культурі формуються три потужні течії, які кидають виклик основним настановам західноєвропейської наукової класики. Дослідник взагалі стверджує примат і первинність культури щодо науки. «Культура — «підсвідомість» науки, тиск якої веде до перетворення дослідницьких парадигм. Тому необхідно виокремити у культурі дві системи принципів, одна з яких стала джерелом класичної (західної) науки, а друга стає чинником посткласичного повороту». В основі цього посткласичного повороту, що ґрунтуватиметься на російському виклику західноєвропейській науковій класиці, має бути, на думку О. Панаріна, російський космізм, філософія всеєдності й своєрідний натурфілософський органіцизм.

Російський космізм, як стверджує О. Панарін, альтернативний соціоцентризмові, що відриває людину від природи і проповідує незалежність соціуму від космосу. В російській культурі «вперше після зловісного метафізичного розриву Нового часу робиться спроба повернути людину природі, а природу — людині. Російський космізм передує сучасній коеволюційній парадигмі науки – ідеї співрозвитку світу природи і світу цивілізації».

Друга течія у російській культурі — філософія всеєдності, центральна ідея якої є альтернативою уявленням про конгломеративність, мозаїчність навколишнього світу. Останній сприяє екологічному нігілізмові технічної цивілізації. «Філософія всеєдності повертає нас від образу природи як майстерні до образу природи як храму, простір якого будить у нас мотивації вищого порядку, несумісні з безвідповідальним споживацьким егоїзмом. ...Принцип всеєдності став загальнометодологічною передумовою сучасних понять біоценозу, геобіоценозу, що набули значення не лише орієнтирів наукового знання, а й нормативних принципів, що зобов'язують поважати крихку цілісність космосу».

Третьою течією, настановою російської культури епохи релігійно-філософського ренесансу, є, на думку О. Панаріна, своєрідний натурфілософський органіцизм. Адже, на відміну від класичної західної

науки, де універсальною моделлю світу й джерелом дослідницьких настанов є природа нежива, в російській культурі домінуючим є «теургічний образ живої матерії і живого космосу». Цей космос постає як органічна цілісність, «живий вогонь», самоорганізований простір, живий організм. Відтак, за твердженням О. Панаріна, відбувається «реванш» романтичної російської натурфілософії над класичним механіцизмом. Сучасну епоху дослідник тлумачить як «реставраційну», оскільки, по-перше, вона є постіндустріальною і характеризується екологічними прозріннями, заборонами на нестримний технологічний активізм; по-друге, є посттоталітарною, пов'язаною з культурологічними заборонами на революціонаристські експерименти із суспільством. Від ідеї «реставраційності» О. Панарін і прокладає лінію «реваншу». Відповідно, на думку О. Панаріна, Заходові належить помудрішати, аби визнати своєчасність цієї альтернативи, збагнути профетичний характер російського «традиціоналізму».

Така методологічна настанова знадобилася О. Панаріну не для обґрунтування справжніх альтернатив, які висунула сучасна цивілізація перед людством, а для звичайнісінької апології сучасного російського «історичного реваншу» — через звернення до євразійських контамінацій. На його думку, «євразійський постмодерн за своїм радикалізмом перевершить будь-яку уяву». Адже глобальний цивілізаційний і геополітичний баланс між Сходом і Заходом, як і колись, залежить від Росії. «Сильна Росія за будь-яких перипетій її політики триматиме смолоскип Просвітництва в Євразії. Ослаблення і, тим більше, втрата Росії як політичного суб'єкта світового класу відкриває перспективу прямого зіткнення західного, мусульманського і тихоокеанського світів у боротьбі за переділ ойкумени». Відповідно, О. Панарін впритул підходить до тези С. Трубецького про євразійський (російський) націоналізм: «Сьогодні, як і в інші перехідні епохи в Росії, головне залежить навіть не від того, якими конкретними методами здійснюватиметься модернізація (навіть і вона не є головним пріоритетом у сучасних євразійців. — **І. К.**), а від того, ким вона здійснюватиметься — синами чи пасинками Росії».

Беручи на себе сміливість робити прогноз майбутнього стану світу та місця в ньому Росії, О. Панарін ґрунтує цей прогноз на «гіпотезі інверсійного вибуху — найгострішої реакції на крайнощі та вади нинішнього стану». По-перше, це реакція на крайнощі нинішньої американізації російського суспільства. Відповідно, за О. Панаріном, перша риса майбутнього стану російської політичної культури — її мобілізаційність. По-друге, це реакція на крайнощі нинішньої західницької фази великого кондратьєвського циклу світової історії, яка характеризується зміною фази азіатської на фазу античну, західну. Нинішній рубіж другого і третього тисячоліть є, на думку О. Панаріна, кінцем модерну і настанням нової східної фази світової історії. Проти

модерну, мовляв, постають три великі альтернативні ідеї: екологічна, культурної різноманітності й морально-релігійний фундаменталізм. Саме під знаком останньої і буде, як запевняє російський глобаліст, будуватися культурна ідентичність Росії, її ініціатива нового планетарного зрушення. Механізмом, що забезпечить поворот до цієї фази, «стане союз постеконіомічної людини найрозвинутіших країн світу з доеконіомічною людиною ще не верстернізованого Сходу. Постеконіомічна людина позбавить доеконіомічну людину комплексу неповноцінності (от у цьому й річ! — **І. К.**), допоможе її соціокультурній реабілітації і легітимації, а доеконіомічна людина дасть постеконіомічній масову соціальну базу». (Базу чого? Нового соціального експерименту в душі східного фундаменталізму? — **І. К.**). Така зустріч доеконіомічної та постеконіомічної людини відбудеться, зрозуміла річ, саме в Росії, яка, отже, стане на початку ХХІ століття одним з ініціаторів планетарного повороту.

Слід відзначити, що не всі теоретики російської геополітики поділяють такі прогнози О. Панаріна. Так, К. Сорокін рішуче виступає проти використання прихильниками «російської національної ідеї» крайніх ідеологічних проявів для обґрунтування великодержавного статусу Росії, проти спроб відродити в оновленому вигляді євразійство, західництво та слов'янофільство (наприклад, у вигляді «Росія для росіян»).

Прогнози О. Панаріна, засновані на ренесансі спекулятивного біогеодетермінізму, об'єктивно зближують дослідника з євразійськими, новоімперськими, російськошовіністичними, глобалістськими концепціями, які не мають нічого спільного з пошуками справді прийнятної наукової методологічної бази дослідження сучасних особливостей вияву етнонаціонального чинника, соціокультурних парадигм людського буття.

Аналіз досвіду застосування біогеодетерміністських ідей, аргументів, концепцій і методу в цілому (його назва, на відміну від відомого в науці «геодетермінізму», запропонована нами, є, на нашу думку, більш адекватною тим реаліям, які у своєму впливові на свідомість етнонаціональних спільнот є визначальними) у дослідженні етнонаціональних процесів, і, зокрема, національної свідомості, дає змогу зробити ряд висновків.

По-перше, біологічні та географічні чинники повинні враховуватися насамперед у з'ясуванні впливу довкілля та ландшафту на антропологічні та етногенетичні процеси, формування етнічних стереотипів, етнічної психології, характеру, вдачі, темпераменту, особливості етнічного менталітету тощо.

По-друге, якщо аналіз національної свідомості ґрунтується на політичній концепції нації, то в етнодержавознавчих підходах має враховуватися, що дія біогеочинників опосередковується насамперед 1) станом свідомості титульного етносу; 2) співвідношенням етнічних спільнот — складових нації — як чисельним, так і культурним; 3) історичним

досвідом етнонаціонального буття; 4) етнокультурними традиціями поліетнічного життя тощо.

По-третє, вплив біогеографічних чинників виявляється в етнічних стереотипах (мислення та поведінки) і тому на буденному рівні національної свідомості фіксується, здебільшого, в підсвідомості. Це архетипи свідомості, менталісні особливості, ритміка народних пісень, танців, мови.

По-четверте. На теоретичному рівні національної свідомості роль біогеочинників має бути осмислена у відповідних концепціях розвитку етногенезу, формування нації як поліетнічної політичної спільноти, національної свідомості як системи актуалізованих і сублімованих етнічних і суто національних духовних феноменів, що функціонують і на свідомому, і на несвідомому рівнях.

По-п'яте. На державно-політичному рівні національної свідомості біогеодетерміністський метод певною мірою має бути застосований при виробленні засад етнополітики держави, і особливо зважено (без надмірного натуралізму і водночас ідеологізації) використовуватися для оцінки конкретних ситуацій, пов'язаних з певною фазою етнічного ренесансу, політизації різних етносів, висунення ними економічних, культурних та політичних вимог.

По-шосте. Вироблення геополітики держави та відповідних їй пріоритетів у міждержавних стосунках не повинно супроводжуватися гіперболізацією біогеографічних чинників, їх міфологізацією та абсолютизацією. Це призводить, як було показано на прикладі сучасної російської геополітики, до прорасистських і профашистських орієнтацій, що, зрештою, не сприяє, а шкодить іміджу держави (особливо на міжнародному рівні), порушує внутрішньонаціональну громадянську злагоду, спричиняє міжетнічні та міждержавні суперечності та підозри. Водночас на державно-політичному рівні національної свідомості неприпустима недооцінка біогеочинників, що може зумовити непослідовність у захисті національних інтересів — в економічній, екологічній, зовнішньополітичній, етнополітичній сферах.

По-сьоме. Біогеодетерміністський метод, що ґрунтується на аналізі впливу біологічних та географічних чинників на людину, етнонаціональну спільноту, суспільство, і, зокрема, на формування національної свідомості, є: 1) евристично плідним; 2) об'єктивно необхідним і обов'язковим; 3) першим (у часі застосування) серед інших методів дослідження національної свідомості; 4) одним з основних методів етнополітології та етнодержавознавства.

По-восьме. Біогеодетерміністський метод дає нам змогу ввести до арсеналу теоретичних інструментів етнополітологічного дослідження нове поняття — «біогеогенна самодостатність етнонаціональної спільноти». На наш погляд, воно адекватно відображає феномени високого рівня адаптації

такої спільноти до природних умов, самоорганізації її на власному ландшафтному, етнокультурному ґрунті, особливості вияву механізмів адаптації та самоорганізації у менталітеті, етнічних стереотипах, етнічній та національній психології, міфології, історичній пам'яті, в типах і формах господарювання й навіть у міжнаціональних стосунках та геополітиці конкретної держави.